

Ekonomi Politikler Üzerinden İktisat Bilimini Okumak:
Musa Akyığıtzade ve Ohannes Efendi'nin Ekonomi Politiklerinde
Bir Bilim Olarak İktisada Yaklaşımları *

Engin Çağman **

1. Giriş

İktisat biliminin Avrupa'da 18. yüzyılın ortalarından itibaren farklı bir kimlik kazanması ve kadim iktisat düşüncesinin kırılması Osmanlı dünyasını ve ekonomi politik yazınına önemli ölçüde etkilemiştir. Son yıllarda Osmanlı dönemi ekonomi politiklerine¹ dair hem kitap çevirileri hem de bunların içeriklerine ilişkin yapılan çalışmalar bu durumu açıkça göstermektedir. Fakat söz konusu eserler, bazı istisnalar dışında daha ziyade korumacı ve liberal ekoller bağlamında meseleye yaklaşmaktadırlar. Bu çalışma ise Sakızlı

* Metni okuyarak eleştirileriyle katkı sağlayan kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Hamdi Genç'e ve Otto Hübner'in ekonomi politiğe dair eserinde ilgili yerleri orijinal dili olan Almancasından ve Fransızca tercümesinden çeviren kıymetli meslektaşım Arş. Görevlisi Mehmet Savan'a teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
engin.cagman@marmara.edu.tr

1 Konuyla ilgili Osmanlı entelektüelleri ekonomi politik teriminin yanı sıra tasarrufât-ı mülkiye, ilm-i tedbir-i menzıl, fenn-i servet, ilm-i servet, ilm-i tedbir-i servet, ilm-i servet-i milel, ilm-i iktisat, fenn-i idâre, idâre-i umûr, ilm-i emvâl-i milliye, idâre-i mülkiye gibi kavramları kullanmışlardır. F. Samime İnceoğlu, "Tanzimat'ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru", *Dîvan İlmi Araştırmalar*, S. 19, (2005/2), s. 242.

Ohannes Efendi² ile Musa Akyığıtzade'nin³ eserlerinden hareketle Osmanlı ekonomi politiklerinin bir bilim olarak iktisada ve iktisadın epistemolojisine bakış açılarını, yöntemlerini ve bu yönleriyle aralarındaki farklılıkları incelemeyi hedeflemektedir. Zira ekonomi politik yazarlarının liberal veya korumacı düşüncelere sahip olması, bazı etkenlerin yanı sıra temelde iktisat bilimine yaklaşımlarının bir sonucu niteliğindedir.

19. yüzyılda Osmanlı Türkçesine ait telif, tercüme ve uyarlama olmak üzere çok sayıda ekonomi politik kitabı olduğu için incelenen eserler sınırlandırılmıştır. Diğerlerinden de faydalanılmakla birlikte meseleler farklı iki ekolün önemli temsilcileri Sakızlı Ohannes Efendi ile Musa Akyığıtzade'nin ekonomi politikleri üzerinden tartışılmıştır.

Genel olarak coğrafi keşifler, bilimsel devrimler, Rönesans ve Reform, ticari kapitalizm ve Aydınlanma felsefesinin etkileriyle 18. yüzyıl Avrupa'sında liberal akımlar ortaya çıkmıştır. Fizyokratlarla başlayan ve klasiklerle devam eden liberal ekolün mensupları, tabiat bilimlerinin kesin sonuçlar verdiği düşüncesine dayanarak iktisat biliminde de mutlak ve genel yasalar olduğuna inanmışlardır.⁴ Bu yaklaşımın temelini teşkil eden doğal düzen düşüncesine

- 2 Türkçe, Ermenice, Fransızca ve İngilizceyi mükemmel derecede konuşup yazabilen Ohannes Efendi, 1836/37-1912 yılları arasında yaşamış, Paris'te yüksek öğrenim görmüş, devletin önemli mevkilerinde hizmette bulunmuş, Mekteb-i Mülkiyede İdare Hukuku ve Genel İktisat dersleri hocalığı yapmış ve Hazine-i Hassa Nazırlığına kadar yükselmiştir. Haz. Filiz Dığroğlu-Hamdi Genç-M. Erdem Özgür, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i Servet-i İlm-i Milel*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 21-25. (Eser, metinde *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1* olarak zikredilecektir.) Ohannes Efendi'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *age.*, s. 13-48.
- 3 1865-1923 yılları arasında yaşamış olan Musa Akyığıtzade 1891 yılında Mekteb-i Mülkiyeden mezun olmuştur. Sicil varakasında Türkçe okuyup yazabildiği, Rusça ve Fransızca konuşabildiği belirtilmekte ise de başka kaynaklarda bunların dışında Eski Yunanca, Latince, Arapça, Farsça ve Almanca dillerini de bildiği ifade edilmektedir. Mekteb-i Mülkiyeden iktisat hocası olan Ohannes Efendi gibi o da devletin çeşitli kademelerinde çalışmış, ayrıca yabancı dil hocalığı yapmıştır. Haz. Gökçen Coşkun Albayrak-Hamdi Genç-Saim Çağrı Kocakaplan, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 25-28. (Eser, metinde *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2* olarak zikredilecektir.) Musa Akyığıtzade'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *age.*, s. 15-49.
- 4 Fizik, doğa bilimleri içinde evrensel kanunları ve kesinliği ile diğer bilim dallarının ve iktisadın öykündüğü bir bilim dalı olmuştur. Newton fiziğinin sahip olduğu kesinlik ve öngörü kuvveti, iktisatçıları da evrensel iktisadi kurallar ve kesinlik aramaya, kusursuz öngörüler yapma çabasına yöneltmiştir. Klasik politik iktisatçılar iktisadi, fiziğin metodu olarak gördükleri, idealleştirilmiş

bağlı olarak tabii bilimlerdeki kesinliğin sosyal bilimlerde de olması gerektiğinden hareketle liberaller, iktisadi mecraya müdahalede bulunmanın, dengede bulunan veya bozulduğunda kendiliğinden dengelenebilen düzene müdahale anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Neticede çeşitli toplumlarda büyük ölçüde din ve geleneğin etkisiyle yerleşmiş olan farklı iktisadi düşünce ve uygulamaların yerine liberal ekonomi politik ikame edilmiştir.⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra matematiğin iktisatta kullanımının yaygınlaşması, iktisadın epistemoloji ve mahiyet açısından kırılmasında önemli bir etken olmuştur. “Marjinalist devrim dönemi” olarak adlandırılan 1871-1920 yılları arasında çeşitli milletlere mensup, çoğunluğu mühendis ve matematik kökenli düşünürlerce ortaya atılan fikirler yeni bir iktisat paradigması doğurmuştur. Matematik ve fizik bilimlerinin iktisat bilimindeki yeri önemli ölçüde artmış ve iktisadın ele aldığı öncelikli konular değişmiştir.⁶ Böylece iktisat, bir yandan iç içe olduğu ahlâk ve

---

gerçeklik modellerinin inşası ve manipülasyonu ile elde edilen bilginin tümdengelimle sistemleştirilmesi metoduna göre yeniden yapılandırmışlardır.” Coşkun Can Aktan, Serdar Yay, Serdar Göcen, “Multi-Disipliner İktisat, İnter-Disipliner İktisat ve Trans-Disipliner İktisat”, https://www.academia.edu/45674243/%C4%B0ktisat_ve_Metodoloji_%C4%B0ktisat_Biliminde_Kapsam_Y%C3%B6ntem_ve_S%C4%B1n%C4%B1rlar, s. 147, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

“Doğa bilimler ve iktisat ilişkisi, fiziğin tüm bilimler içerisinde kazandığı kesin bilim olma özelliği nedeniyle iktisatçıların, iktisadi da fizik bilimine benzetme çabaları ile başlamıştır. Bu eğilim eleştirilere ve taraftarlara sahip olsa da günümüzde fizik ve iktisat iş birliğinden ortaya çıkmış pek çok yeni araştırma alanı bulunmaktadır.” *age.*, s.149, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

- 5 Ekonomipolitik deyimi ilk defa Montchretien’in yazdığı ekonomi kitabının başlığında yer almıştır. Fakat ondan önce 1611 yılında Louis de Mayerne-Turquet terimi ilk defa, “La Monarchie aristodemocratique” adlı çalışmasında egemen devletin yurttaşları karşısındaki görevleriyle ilişkili olarak kullanılmıştır. İşaya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, <http://www.praxis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf>, s. 213. Erişim tarihi 20 Temmuz 2022. Bu bağlamda ekonomi politığın liberal iktisat düşüncesinden önce ortaya çıktığını ve Merkantilizmin de kendisine has bir ekonomi politığının olduğunu ileri sürmek mümkündür. Fakat daha sonra 18. yüzyılda fizyokrasi ve klasik ekolle birlikte sanayi devrimi kendi ekonomi politığını doğurmuş, liberal düşünce ile ekonomi politik/iktisat adeta özdeş hale gelmiştir. Mustafa Özel’e göre siyasi iktisat (ekonomi politik), kapitalizmi meşrulaştıran bir bilimdir. Modern iktisadi süreç ve kurumların meşrulaştırılmasında Adam Smith ve David Ricardo’nun teorileri önemli roller oynamıştır. Mustafa Özel, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 6.

- 6 Fatih Kaleci-Abdülkadir Buluş, “Matematik İktisadi Ele mi Geçiriyor”, https://www.researchgate.net/publication/326369038_MATEMATIK_IKTISADI_ELE_MI_GECIRIYOR, s. 245, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

siyaset ilimlerinden ayrılmaya başlamış; diğer yandan farklı medeniyetlerde farklı teori ve uygulamalara konu olmasına rağmen liberal ekolün baskınlığı karşısında tek tipleşerek adeta liberalizmle özdeşleşmiştir.

2.Ekonomi Politiklerin Yazılış Amacı

19.yüzyıl Avrupa'sında ekonomi politığe dair eserlerin genellikle liberalizmin savunulması ve idealleştirilmesi, kişisel ve ulusal düzeyde servetin artırılması, iktisat bilimi ve iktisat bilincinin geniş halk kitlelerine yayılması gibi saiklerle yazıldığını söyleyebiliriz. Osmanlı müellifleri de genel olarak halkın anlayabileceği ortak bir iktisat bilimi ve iktisat dili ihdas etmeyi, bunu toplumun tüm kesimlerine yayarak ortak bir bilinç oluşturmayı ve bu sayede servetin artırılmasını hedeflemişlerdir.⁷

Gerek Avrupa gerek Osmanlı coğrafyasında salt liberal düşüncelerle yazılan ekonomi politikler incelendiğinde karşımıza adeta kusursuz işleyen bir iktisat bilimi algısı vardır. Bu nedenle liberal ekole mensup Osmanlı müellifleri ekonomi politik ilmiyle liberalizmi eş tutmuşlar; birey ve devlet olarak zenginliğin ancak liberal ekonomi politığe sıkı sıkıya bağlı olmakla elde edileceğini düşünmüşlerdir. Eserlerinde açıkça görülen bu yaklaşımlarında büyük oranda zamanın ruhuna uygun olarak Avrupa menşeli liberal düşüncelerin yoğun etkisi söz konusudur.⁸

Avrupa'da yazılan bazı ekonomi politiklerde sanayi devrimiyle birlikte yükselen ve ciddi boyutlara ulaşan sosyalist, komünist ve eşitlikçi akımların yanı sıra makine karşıtlığının/kırcılığının da tehlikeli ve zararlı olduğunu

7 Farklı ekollere mensup Osmanlı entelektüellerinin ekonomi politikleri birbirlerine polemik yapma amacıyla yazdığına dair iddialar da mevcuttur. Sözelimi Şerif Mardin, Ahmet Mithat Efendi'nin Ekonomi Politik'ini, Mehmet Mithat Bey'in, Otto Hübner'in kitabının tercümesi olan Fenn-i İdâre adlı eserine mukabele etmek amacıyla yazmış olma ihtimalini zikreder. Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.73. Bu bağlamda Musa Akyığıtzade'nin de zaman zaman Ohannes Efendi'ye polemik yaptığı ileri sürmek mümkündür. Bunun yanı sıra Ohannes Efendi ile Ahmet Mithat Efendi'nin ve Cavit Bey ile Musa Akyığıtzade'nin eserlerini birbirlerine çok yakın tarihlerde yazmaları, söz konusu polemik iddialarını güçlendirmektedir.

8 Liberal düşüncenin Osmanlı coğrafyasına girişinde Jean Baptiste Say'ın etkisi önemlidir. Say'a göre bunda Say'ın ilmihal anlayışıyla hareket ederek iktisadi geniş kitlelere ulaştırma yaklaşımının ve klasik iktisat düşüncesinin İngiltere'den kıta Avrupa'sına ve hatta Amerika'ya geçişinin Say Kanalıyla olmasının rolü büyüktür. Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 270.

ispatlama amacı güdülmektedir.⁹ Telif veya tercüme olarak yazılan Osmanlı ekonomi politiklerinde de sosyalist ve eşitlikçi düşüncelerle birlikte makine karşıtlığı eleştirilmekte, makineleşmenin bazı sakıncaları olmasına rağmen zamanla bu sakıncaların ortadan kalkacağı savunulmaktadır.^{10*}

Mevcut bilgilere göre ilk Osmanlı ekonomi politiği olarak değerlendirilen Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî (1833) müellifinin^{11**} bu sahada eser vermesinin bir nedeni, Osmanlı Devleti'nde reformların yapıldığı bir dönemde böyle bir kitabı yazmayı kendisi için manevi bir borç olarak görmesidir. İkincisi, Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî ilmîne dair yazılanların çoğunlukla İngilizce ve Fransızca olmasından ötürü Türkçe eser vererek geniş halk kitlelerini bu ilim hakkında bilgilendirmek istemesidir.¹² Müellif,

- 9 Nitekim Otto Hübner, ekonomi politiğe dair 1852 yılında yazdığı, birçok dile de çevrilen eserinin önsözünde yanlış ve yıkıcı fikir akımları olarak gördüğü sosyalizm ve komünizmin ilerlemeler kaydettiğini, bu düşüncelere karşı eğitim ve ikna yoluyla halkın bilinçlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Söz konusu akımların yayılmasını eğitimin geniş halk kitlelerine hitap etmedeki eksikliğine bağlayan yazar, bu açığı gidermek için kolay anlaşılması ve okullarda ders kitabı olarak okutulması amacıyla eserini soru-cevaplı olarak telif etmiştir. Otto Hübner, *Der kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht mit einem Vorwort an die deutschen Lehrer* (Küçük İktisatçı: İlköğretim İçin Bir Kitapçık, Alman Hocalar İçin Önsözle Birlikte), Leipzig: Gustav Mauer, 1852, s. iii-vi. Eseri Fransızcaya çevirerek iki baskısını yapan Charles Le Hardy de Beaulieu 1861 tarihli ilk çeviriye “Makineler” bölümünü ilave etmiş ve bunun gerekçesini “makinelere kötülük atfeden ve işçi sınıfında çok yaygın olan önyargı karşısında bunun yanlışlığını kanıtlamak üzere makinelere dair özel bir bölümü buraya eklemeyi faydalı gördük” şeklinde ifade etmiştir. Otto Hübner, *Petit Manuel Populaire d'Économie Politique*, Charles Le Hardy de Beaulieu (terc.), Bruxelles: A. Lacroix & Paris: Guillaumin, 1862, s. vii.
- 10 Ohannes, Ahmet Hilmi ve Mehmet Mithat Efendiler gibi liberal düşünceye mensup olanlarla Musa Akyığıtzade ve Ahmet Mithat Efendi gibi korumacı ekole mensup şahıslar sosyalizm, komünizm ve makine kırıcılığı aleyhtarlığı hususunda Avrupalı yazarlarla hemfikirdir. Hatta bazı Osmanlı müellifleri bu konular için eserlerinde müstakil bölümler ayırmışlardır.
- 11 Kitabın yazarı tam olarak bilinmemekle birlikte eseri yayınlayan yazarlardan Deniz T. Kılınçoğlu'na göre akla ilk gelebilecek şahıs, vakanüvistik görevinde de bulunan Sahaflar Şeyhizade Mehmed Es'ad Efendi'dir. Fakat yine Kılınçoğlu, mevcut deliller ışığında bu ihtimalin çok zayıf olduğunu ileri sürmektedir. Deniz T. Kılınçoğlu, *İslam, İktisat, Ordu ve Reform-Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 9-11. Eser hakkında basılı yüksek lisans tezi de bulunan Metin Aydar ise risalenin Osmanlı bürokratlarından Mehmed Nuri Bey'e ait olduğunu iddia etmektedir. Metin Aydar, *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî*, Kitabevi, İstanbul 2019, s. 15-17.
- 12 Aydar, *age.*, s. 38.

risaleyi asıl yazma amacının ekonomi politiğin tarif ve tavsifi olduğunu, ekonomi politiğin konusu olan malların üretimini, üretimin dayandığı esas ve usulleri, malların artırılmasıyla ortaya çıkan umran ve bayındırlığın manasını ve temel kaidelerini anlatmak için son bir bölüm eklediğini ifade etmektedir.¹³

Ohannes Efendi eserinin telif nedeni hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmamasına rağmen eserinden anlaşıldığı kadarıyla onun sahih bir iktisat düşüncesi oluşturmayı, iktisat ilmini halk arasında yaymayı ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik problemlerine çözüm önerileri sunmayı hedeflediğini söyleyebiliriz. Kitabının ilk bölümlerinde, Avrupa'da yayınlanmış olanlardan birini tercüme etmek yerine Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlara uygun bir iktisat kitabı yazdığını zikretmekte, iktisadın temel esasları konusunda bilgisi olmayanların da öğrenebilmesi için geniş izahlara giriştiğini belirtmektedir.¹⁴

Musa Akyığıtzade de Ohannes Efendi gibi eserin telif nedeni hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Osmanlı Devleti'nin terakkisinin gün geçtikçe arttığı bir dönemde bu sürece katkı sağlamak amacıyla Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahanede verdiği derslerin notlarını kitap olarak yayınladığını bildirmektedir.¹⁵

Otto Hübner'in ekonomi politiğe dair eserinin mütercimlerinden¹⁶ biri olan Ahmet Hilmi Efendi, çeviri metne geçmeden önce giriş sadedindeki yazısında ekonomi politik ilminin faydalarından ve bu ilmin kendisini gösterme zamanının geldiğinden bahsetmektedir. İçinde buldukları dönemin ilim asrı olduğunu, herkesin vatanperverliğin gereği olarak kabiliyeti ölçüsünde çabaladığı bir zamanda Avrupa'da ve bütün Almanya okullarında okutulan Hübner'in eserini bu amaçla Türkçeye çevirdiğini ifade etmektedir.¹⁷

Hübner'in diğer mütercimi Mehmet Mithat Efendi'ye göre ekonomi politik

13 Aydar, *age.*, s. 76.

14 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i Servet-i İlm-i Milet*, s. 55-56

15 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*, s. 53

16 Ahmet Hilmi ve Mehmet Mithat Efendiler, Otto Hübner'in yukarda adı geçen eserini ayrı ayrı tercüme ederek kesin olmamakla birlikte 1869 yılında yayınlamışlardır. Her iki mütercim eserin Charles Le Hardy de Beaulieu tarafından yapılan Fransızca ikinci baskısını (1862) esas almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Hilmi Efendi, *İlm-i Tedbir-i Servet*, 1286/1869-1870; Mehmet Mithat Efendi, *Fenn-i İdâre*, 1286/1869-1870.

17 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 8.

ilmi daha çok avam için gereklidir. Konuya dair Türkçe eserlerde geçen ibareler soyut olduğu gibi bu tür eserler halkın çoğunun anlayamayacağı Arapça ve Farsça kelimelerden meydana gelmektedir. Bu nedenle herkesin anlayacağı bir dille Hübner'in kitabını çevirdiği bilgisini vermektedir.¹⁸

3. Osmanlı Müelliflerine Göre Ekonomi Politik İlminin Menşei

Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî müellifi, ekonomi politik ilminin kaynağını savaş teknolojisindeki değişmelere bağlamaktadır. Ateşli silahların icadından önce savaşlar beden gücüne dayanıyordu. Askerler barış dönemlerinde geçimlerini kendileri sağladığı ve silahlarını kendileri tedarik ettiği için savaşlar devlet hazinesine büyük bir yük getirmiyordu. Fakat ateşli silahların yaygın şekilde kullanımı ve askerliğin düzenli hale gelmesiyle birlikte savaşlar ve silahların eğitimi yeni mühimmat ve ihtiyaçları ortaya çıkarmış; barış zamanlarında bile askerin gıda, giyinme, barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması devletlerin masraflarını önemli ölçüde artırmıştır. Yeni ihtiyaçların tedariki ülkelerin imarını, nüfus artışı ve malların çoğaltılmasını gerektirmiştir. Netice itibarıyla tüm bu değişimlere cevap verebilmek için Avrupa'da ülkelerin imarını, nizam ve yönetimlerinin bilgi ve inceliklerini kapsayan, eğitim ve öğretime de uygun, kendisine mahsus bir ilim olarak iktisat ilmi ortaya çıkmıştır.¹⁹

Müellif, sözünü ettiği ilme Avrupa'da ekonomi politik adı verildiğini beyanla Türkçesinin "Tedbîr-i Mâl-ı Medenî" veya "Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî" olduğunu, bunun, devletin ve yönetilenlerin faydasına ait ilim ve marifet anlamına geldiğini ifade eder. İbni Halduncu teori ile insan topluluklarını bedevi ve medeni aşamalar olmak üzere ikiye ayıran müellife göre bu ilim bedevi toplumlarda olmayıp ancak medeni toplumlarda ortaya çıkar. Bu nedenle söz konusu ilmin Avrupa'da bir vasfı da "sivilizasyon"dur.²⁰ Müellif, ilm-i iktisadın kaynağını toplumların medenileşmesiyle ilişkilendirse de Avrupa'da meydana gelen dinî, siyasi ve felsefi değişimleri dikkate almamakta, bu ilmin savaş teknolojilerinin gelişmesi ve düzenli orduların kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak amacıyla doğduğunu ifade etmektedir.

Eserinde ekonomi politiğin menşeiine dair fazla bilgi vermeyen Ahmet Hilmi Efendi'ye göre konunun uzmanları, milletlerin servet sahibi

18 Mehmet Mithat Efendi, *age.*, s. 2-3.

19 Aydar, *age.*, s. 73-76.; Kılınçoğlu, *age.*, s. 25-26.

20 Aydar, *age.*, s. 116-117.

olmalarının nedenlerini araştırmış, buna dair birçok meseleyi ele alarak yoğun çalışmalara girişmiş ve bu çalışmalar bir düzene konularak ekonomi politik ilmi tertip ve teşkil edilmiştir. Onun, ekonomi politiğin müstakil bir ilim haline gelmesine dair verdiği yaklaşık tarih, ismini belirtmemiş olsa da Adam Smith'in dönemine tekabül etmektedir.²¹

Ohannes Efendi'ye göre fizyokratlara gelinceye kadar ekonomi politiğe dair hiç eser bulunmazken François Quesnay'ın kurduğu fizyokrat okulun mensupları ve sonrasında Turgot, ekonomi politiğe dair bazı hususları ortaya koymuşlardır. Siyasi ilimlerle karışık bir halde olan ekonomi politik daha sonra ayrılarak müstakil bir ilim haline gelmiş, fakat bir şekilde siyaset kavramı iktisat içinde yer almaya devam etmiştir.²² Fizyokratların bu alanda getirdiği yeni düşüncelere rağmen Ohannes Efendi için ekonomi politiğin asıl kurucusu Adam Smith'dir. Bu bağlamda Smith, 1776'da yazdığı (Milletlerin Zenginliği adlı) eserinde ilk defa ilm-i servetin sınırlarını ve genel kaidelerini ortaya koymuştur. Sonrasında Jean Baptiste Say bazı meseleleri izah ederek ilm-i servete dair tabii kanunları daha açık hale getirmiştir. Kurulmasına bu iki şahsın öncülük ettiği ilm-i servet, kendisine mahsus alan içinde bir disiplin olarak yayılmış ve Avrupa ülkelerinde ders olarak okutulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise Mekteb-i Mülkiyelerin açılmasıyla bu okullarda ilm-i iktisat dersleri verilmeye başlanmıştır.²³

21 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 3.

22 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 54. 19. yüzyılda iktisat kitaplarının başlığı bir şekilde politik iktisat ifadesini içermesine rağmen Ohannes Efendi'nin buna iltifat etmeyerek kendi eserini, iktisadın kurucusu olarak gördüğü Adam Smith'in eserinden (Ulusların Zenginliği) ilhamla isimlendirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. *Age.*, s.29. Ayrıca eserinin isminin yanı sıra içinde de ekonomi politik ibaresini kullanmayıp ilm-i serveti tercih etmesini, onun siyasetle iktisadi ayırma düşüncesinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer yandan o, her ne kadar siyaset ve iktisat ilimlerinin birbirlerinden ayrıldığını iddia etse de bilakis 19. yüzyılda ve hatta günümüzde bile iktisadın siyasetle iç içe geçtiği bir vakiadır.

23 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 54-55. Ahmet Mithat Efendi, Adam Smith'in ekonomi politiğe katkısı konusunda Ohannes Efendi'den farklı düşünmektedir. Ona göre Quesnay'ın genel olarak rolü Smith'ten çok daha fazladır. Bu açıdan Quesnay muallim-i evvel, Smith ise muallim-i sanidir. Smith, ekonomi politiğin tamamlayıcısı olmakla birlikte daha çok sanayi ve ticarete ağırlık vermiş fakat ziraat yönünü ihmal etmiştir. Bunun sebebi, ülkesi İngiltere'nin sanayi ve ticarete güçlü olmasına rağmen ziraatte gelişmiş olmamasıdır. Smith'e göre servetin kaynağı hemen hemen sanayiden ibarettir. Onun gerçek hizmeti ekonomi politiğin önemli bir bölümünü oluşturan krematistikle sınırlı kalmıştır. Bu nedenlerle Ahmet Mithat Efendi, Smith'in çalışma sahasının ekonomi politik olmaktan ziyade tedbir-i menzil olduğunu ileri sürmektedir. Ahmet Mithat, *İktisat Metinleri, II. Kitap-Hallu'l-Ukad*, Sadeleş-

Musa Akyığıtzade iktisat ilminin menşesine diğer müelliflerden farklı olarak çok daha geniş bir tarihsel perspektiften yaklaşmaktadır. İktisat veya ilm-i servetin İslam'ın zuhurundan önceki zamanlarda mevcut olmadığını ileri süren Akyığıtzade, Ohannes Efendi gibi Mısır, Yunan, Roma vb. eski medeniyetlerde ilm-i iktisada dair yazılmış herhangi bir eserin bulunmadığını ifade eder. Ona göre bunun nedeni bu medeniyetlerde toplumun hemen hemen tamamının asillerle kölelerden meydana gelmesi ve çalışma hayatının esaret üzerine bina edilmesidir Yunan ve Roma'da çiftlik sahipleri, arazilerini, geçimlerini üstlendikleri esirlere ektirip biçtirirdi. Bunun yanı sıra alış-veriş sınırlı olup amele ücreti de söz konusu değildi. Böyle bir ortamda iktisadi meseleler ortaya çıkmadı.²⁴

Musa Akyığıtzade'ye göre iktisad-ı cemaat veya Avrupalıların kullandığı şekliyle siyasi iktisada (ekonomi politik) dair meseleler 16. yüzyılda merkantilizm döneminde ortaya çıktı. Amerika'nın keşfiyle birlikte Avrupa'nın altın ve gümüş ithaline karşın mamul malların Amerika'ya ihraç edilmesi neticesinde ticaret gelişti ve genişledi.²⁵ Dış ticaret sayesinde Avrupa ülkelerine altın ve gümüş celbiyle birlikte 16. yüzyılda ticaret dengesi meselesi zuhur etti. Merkantilizm olarak adlandırılan ticaret dengesinin esası, mamul malların ihracına karşılık dış ülkelerden altın ve gümüş ithalidir.²⁶

Ekonomi politığın menşei konusunda Musa Akyığıtzade haricindeki yazarların bazı nüanslarla birlikte hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Onlara göre ekonomi politik, fizyokratlar ve/veya klasiklerle yani liberalizmle başlamaktadır. Fakat Akyığıtzade 16. yüzyılda merkantilist düşünce ve uygulamalarla ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu anlamda onun, ekonomi politik ilmiyle liberal düşünceleri birçok Osmanlı müellifinin aksine ayırt

tiren: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 269-271.

24 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 55-56.

25 Feodalizmin çözümlenme süreci içinde piyasaların ortaya çıkmasıyla birlikte toplumun yeniden örgütlenmesi ve bireysel hayatların yeniden düzenlenmesi söz konusudur. Zenginliğin ölçüsü haline gelen paranın elde edilmesinin yolu meslek olarak ticarettir. Ticaret, basit bir şekilde sadece alış-veriş olmaktan çıkarak meslek, istihdam ve iş bölümünü de kapsar hale gelmiş, Roma ve feodalizmin ticaretinden farklılaşarak piyasada satılmak üzere mal üretimine ve yeniden kâr elde etmek için sermaye birikimine yani ticari kapitalizme dönüşmüştür. Böylece yeni toplumda ortaya çıkan birikim (zenginlik/servet) ekonomi politığın araştırma nesnesi olarak tebellür etmiştir. Üşür, agm., s. 215-216.

26 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

ettiğini ileri sürebiliriz.

4. Osmanlı Ekonomi Politiklerinde İktisat Biliminin Epistemolojisi

İktisadın sosyal veya pozitif bir bilim olma hususundaki konumu günümüzde bile hala tartışmalıdır. İslam medeniyetinde siyaset ve ahlâkla birlikte amelî yani pratik bilimler kategorisinde yer alan iktisat, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matematiğin daha fazla kullanılmasıyla birlikte pozitif bilimlere yaklaştırılmış ve buna binaen geçmişe göre çok daha kesin bilgiler içerdiği gibi bir kanaat yaygınlaşmıştır.

Geleneksel İslam düşüncesinde felsefe, hikmet veya ilmu'l-hikmet olarak adlandırılan tüm ilimler nazari ve amelî (teorik ve pratik) olarak ikiye ayrıldıktan sonra her biri ayrıca üçer ilim dalına taksim edilmiştir. İlahiyat, riyaziyat ve tabiat ilimleri nazari felsefe grubuna dâhil edilirken; ahlâk, ilm-i tedbîr-i menzil (iktisat) ve ilm-i tedbîr-i medine (siyaset), amelî felsefe grubunda yer almıştır. Bu tasnif 10. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan İslam dünyasının önde gelen bilim adamı Harizmi'den, Taşköprülüzade'ye (1495-1561), Kâtip Çelebi'den (1609-1657) et-Tehanevî'ye (Vefatı 1745) kadar bazı nüanslar dışında hemen hemen değişmemiştir.²⁷

Osmanlı ekonomi politik yazarlarının bazıları geleneksel usule uygun olarak eserlerinin girişlerinde önce ilimlerin tasnifini yapmış ve buna göre ekonomi politikliği konumlandırmaya çalışmıştır. Sahak Ebru Efendi tarafından ilm-i tedbîr-i menzil olarak tercüme edilen Jean Baptiste Say'ın *Ekonomi Politikin İlmihali* adlı eserin mukaddimesinde ekonomi politik, hikmet-i amelîyenin bir rüknü olarak ifade edilmektedir.²⁸

Mehmet Mithat Efendi ilimlerin tasnifine ve iktisadın konumuna girmezken Ahmet Hilmi Efendi konuyla ilgili bir başlık koymasa da eserine, mukaddime sadedinde ilimleri kategorize ederek başlamıştır. İlimleri genel olarak riyaziyat (hikmet-i nazariye) ile beşerî ve amelî ilimler (hikmet-i ilmiye) şeklinde ikiye ayırarak tasnif etmiştir. Beşerî ve amelî ilimleri de ahlâk, ev idaresi ve siyaset olarak üçe ayırmıştır. Ahmet Hilmi Efendi'ye göre daha önce ilm-i siyasetle iç içe olan ilm-i tedbîr-i serveti, Avrupalılar ekonomi politik adı altında müstakil bir ilim haline getirmişler ve bu ilme dair meseleleri delilleriyle ortaya koymuşlardır. Yazar ayrıca ilm-i

27 Sabri Orman, "İlm-i Tedbîr-i Menzil, Oikonomia ve İktisat", *Doğudan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, C 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 411-413.

28 Sahak Ebru Efendi, *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, İstanbul 1268/1852, s. 4.

İktisadın hukuk ilmiyle çok yakın ilişkide bulunduğunu ifade etmektedir. Ahmet Hilmi Efendi için ekonomi politik sahasındaki düşüncelerin eseri olarak medeni milletlerin yaptığı ıslahatlar ve ortaya konulan kurallar göz önüne alınırsa bu ilim diğer beşerî ve pratik bilimlerin üzerinde ilk sırada yer alır. Söz konusu ilimler bir şekilde ilm-i tedbir-i servete bağlanmak ve ondan yardım almak durumundadır. Ekonomi politigin olumlu sonuçları neticesinde medeni ülkelerde bir hayli ıslahat vuku bulmuştur. Sayesinde ortaya çıkan yeni usul ve kaideler ve yapılan ıslahatlar göz önüne alındığında ekonomi politik, hürmete en layık ilim kabul edilecektir.²⁹

Ohannes Efendi de eserinin mukaddimesinde iktisadı kategorize etme çabası içindedir. Nazari felsefeden hiç bahsetmeyen yazar, ameli felsefe yerine “siyasi ve edebi ilimler” ibaresini kullanır. Bununla birlikte onda, bu gruba giren ilimler klasik tasnifteki ameli/pratik ilimlerle aynıdır. Bu ilimlerin amacı insanların maddi ve manevi özelliklerinin araştırılarak ortaya çıkarılması ve durumlarının ıslah edilmesidir. Ohannes Efendi siyasi ilimleri, emniyet ve adaletin sağlanması için toplumların nasıl ve ne şekilde bir araya geldiklerini araştıran bir bilim olarak nitelendirir. Ahlak, insanların vazifelerini ve hukukunu izah eder. İlm-i servet ise insanın maddi ve manevi özelliklerini araştıran ve ahvalini ıslah etmeye çalışan bir ilimdir.³⁰

Ohannes Efendi’ye göre toplumların tabii olduğu kanunlar vardır. Bu kanunlara göre toplumlar gelişir veya çöker. Bunlardan ilki insanın her türlü ihtiyacını karşılamak için çalışmak zorunda olmasıdır. En fazla faydayı elde etmek için nasıl çalışılması gerektiği, servetin hangi genel kanunlara göre artacağı, servetin elde edilmesi yolunda karşılaşılan engeller ve bunların nasıl ortadan kaldırılacağı gibi hususlar ilm-i servetin alanına girmektedir.³¹

Musa Akyiğitzade, bir bilim olarak iktisadın geçmişinden bahsederken Aristo’nun Politika’sına atıf yapmakla birlikte iktisadi kaidelere dair bir bilgi bulunmadığını aktarır. Akyiğitzade, siyasetin, servetten bahseden ilmi³² şeklinde tanımladığı iktisadın, hukuk, idare, siyaset, ahlâk gibi insan

29 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 2-4.

30 *Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 51.

31 *Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 51-52.

32 İktisadın bir bilim olarak geleneksel tasnifteki yeri konusunda her iki yazarın yaklaşımları birbirine yakın gibi görünmekte ise de daha önce belirtildiği gibi Ohannes Efendi iktisatla siyasetin tamamen ayrıldığını düşünmekte ve bu hususu özellikle vurgulamaktadır. Fakat Akyiğitzade’nin nazarında hala bu iki bilim iç içedir. Hatta bu birlikteliğe ahlâk ilmi de dahildir.

topluluklarına ait bir ilim (beşerî bilimler) olduğunu ve toplumların genel olarak iktisadi çalışmalarını konu edindiğini ifade eder.³³

Akyiğitzade'ye göre İslam dininin zuhuruyla birlikte ilm-i iktisadın temel esaslarından olan mübadele, sarf, tüketim ve vergiler hakkında birçok iktisadi kaide ortaya çıkmıştır. İslam hukukundaki öşür ve zekât gibi uygulamalar başta olmak üzere iktisada dair geniş bir literatür oluşmuştur. Toplumun genel harcamalarına herkesin gelirine göre ortak olmasını içeren öşürün yanı sıra gelirin muhtaç insanların ihtiyaçlarına harcanması esasına dayanan zekât gibi müesseseler aslında iktisat ilmi içinde yer alan temel kaidelerle yakından ilgilidir. Ayrıca modern dönemde usul-i fikihtan faydalanılarak hazırlanan Mecelle'de iktisat ilminin kaideleriyle oluşturulmuş birçok bölüm mevcuttur.³⁴

Akyiğitzade için iktisat bilimi İslam dünyasında geçmişte yaşanmış ve bitmiş tarihsel bir olay değildir. Aksine süreklilik arz etmektedir.³⁵ Akyiğitzade'yi döneminin diğer Osmanlı ekonomi politik müelliflerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri budur. Bazı müellifler her ne kadar iktisadı İslam'ın ilk dönemlerindeki ilimler tasnifine göre konumlandırma çabasına girmiş olsalar da İslam medeniyetinin sonraki dönemleri için ne epistemolojik ne de muhteva açısından değerlendirmelere rastlanmamaktadır.

Yazarlar içinde ekonomi politığın epistemolojik açıdan konumunu netleştirmek hususunda en çok gayret sarf edenin, eserinde bu konuya geniş

33 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 70.

34 Akyiğitzade, *age.*, s. 56-57.

35 J. A. Schumpeter, Batı iktisat geleneği açısından VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında "The Great Gap (Büyük Boşluk)" adını verdiği entelektüel bir atalet yaşandığını ifade eder. Bunun aksine aynı dönemde ve sonrasında İslam dünyasında büyük bir entelektüel birikim oluşmuştur. Ahmet Tabakoğlu, "Bir Bilim Olarak İslam İktisadı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, S.16, s. 13. Schumpeterci "kayıp halka" tezi olarak da adlandırılan bu düşünce inatla sürdürülen bir gelenek halini almıştır. Söz konusu dönem boyunca "Orta çağ Latin skolastiklerinin Arap-İslam öncülere, iktisadi meseleler üzerine oldukça esaslı bir külliyat geliştirmişlerdir." S. M. Ghazanfar, "İktisadi Düşüncenin Tarihi-Schumpeterci", "Büyük Kayıp Halka", "Yitik" Arap-İslam Mirası ve Literatür Kaybı", *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi-Batı İktisadındaki Büyük Halka'nın Telifsi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 113-114. Akyiğitzade'nin bu bağlamda İslam geleneğindeki birikim ve sürekliliğin bilincinde olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte "iktisad-ı cemaat" veya Avrupalıların kullandığı şekliyle "siyasi iktisada" dair meselelerin merkantilizmin zuhuruyla ortaya çıktığını belirten Akyiğitzade'nin, iktisatta modern zamanlarda vuku bulan değişimin farkında olduğu görülmektedir. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

yer ayıran Ahmet Mithat Efendi olduğu görülmektedir. Ona göre tamamen kesinlik arz eden tek bilim Avrupalıların pozitif bilimler dediği Riyaziyat'tır. Sayılar ve boyutlar ilmi olan Riyaziyat, bir ilme nüfuz ettiği oranda o bilim müsbet hal alır. Sözgelimi Kozmoloji ve Astronomi müsbet ilimlerden değildir. Çünkü son teorileri doğruya daha yakın olmakla birlikte zaman içinde bu ilimlere dair bazı görüşler birbirini nakzetmiştir. Riyaziyattan sonra ikinci grubu oluşturanlar tabii ilimler, üçüncüsü ise zannî ilimlerdir. Felsefe, hukuk ve ekonomi bu son gruba dahildir. Bu ilimlerin doğru veya yanlışlığını test edebilmek için tarih ve coğrafyaya müracaat etme zorunluluğu vardır. Çünkü bu ilimlerin her biri belirli bir zaman ve mekânda ortaya çıkmıştır ve kendisine özgü şartlara bağlıdır. Bu nedenle zaman ve mekânın değişmesiyle bu ilimlere dair hükümler de değişebilir.³⁶

Liberal görüşü savunan müellifler nezdinde iktisat, kategorik olarak klasik ilimler tasnifindeki yerini korumakla birlikte kesin veya kesine yakın bilgiler içerdiğine inanılması bakımından modern dönemin pozitif bilimlerine daha yakın bir şekilde konumlandırılmaktadır. Bu yaklaşımın aksine Ahmet Mithat Efendi ile Musa Akyiğitzade'ye göre iktisat tarihseldir ve teorik açıdan zaman ve mekâna göre değişiklik gösterebilen, gerektiğinde kuralları revize edilmeye muhtaç bir bilim dalıdır.

5. Musa Akyiğitzade ve Sakızlı Ohannes Efendi'nin İktisat Bilimine Yaklaşımlarındaki Temel Farklılıklar

Gerçekten entelektüel olarak nitelendirebileceğimiz mektepli bu iki müellif, temelde teorik yaklaşım, epistemoloji ve yöntem açısından birbirlerinden ayrılırlar. Ohannes Efendi, doğal düzen ve iktisadın mutlak yasaları düşüncesine sıkı sıkıya bağlıdır. Onun doğal düzen inancı ve teori güdümlü olması liberalizm dışındaki iktisadi doktrinleri reddetmesinin en önemli nedenleridir. Bu bağlamda Popperyan açıdan ifade edecek olursak teorik yaklaşımı adeta yanlışlamaya kapalıdır. Buna karşın Alman tarihçi okulunun etkisinde olan Musa Akyiğitzade, iktisat teorilerine ve konu özelinde liberal düşünceye tarih içinde sınama/test etme yöntemini uygulamakta, liberalizmin ekonomi politikğine ihtiyatla ve eleştirel gözle bakmaktadır.

Ohannes Efendi, sosyalist ve komünist akımları ve iktisadi işleyişe yapılacak her türlü müdahaleyi doğal düzene müdahale ve bu düzenden sapma olarak nitelendirmektedir. Genel olarak medeniyetlerin ve özelde iktisadın tarihine

36 Ahmet Mithat Efendi, *age.*, s. 213.

dönemin liberal düşünceleri açısından yaklaşmakta, liberalizmin ortaya çıkışında tarih boyunca dışarıdan herhangi bir etki ve zorlama olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre medeni toplumlarda görülen ve aynı zamanda ilahi^{37*} olan doğal düzen (liberalizm), devlet veya organize herhangi bir gücün sevk ve zorlamasıyla, emir ve yasaklarıyla değil insan tabiatının ve ihtiyaçlarının eseri olarak yani doğal yollarla ortaya çıkmıştır.^{38**} Bu suretle meydana gelen üretim ve çalışma, medeniyetin terakkisiyle çeşitlenerek fertler arasında doğal yollarla dağılmıştır. Ürün ve hizmetlerin mübadelesi bile ihtiyaç derecesine gelerek kendiliğinden zuhur etmiştir. Onun aktardığına göre bazı düşünürler bu düzenin, doğal kaidelerin hilafına toplumsal teşekküllerin ve devletlerin eseri olduğunu iddia etmişlerdir. Bundan dolayı insanların çalışmalarında görülen mahzurların ve eksikliklerin ortadan kaldırılmasının yine devletlerin müdahalesiyle gerçekleşeceğine inanan bu düşünürler insan haysiyet ve hürriyetiyle birlikte aynı zamanda şahsi sorumluluğu tamamen feda etmişlerdir.³⁹ Bu nedenlerle Ohannes Efendi sosyalistlerin ve müdahalecilerin düşüncelerini ilm-i servete muvafık bulmaz. Çünkü onun iddiasına göre ilm-i servet nazarında toplumlar iyi hal ve düzeni, suni usuller ihdasıyla değil insanların yaradılış özelliklerinden gelen ve nesnelere arasında mevcut ilişkilerden doğan tabii kanunların araştırma ve uygulanmasıyla ve bunların serbest şekilde cereyanına engel olan sebeplerin ortadan kaldırılmasıyla elde edebilir. İlm-i servetle sosyalizm (ve liberalizm dışındaki diğer düşünceler) arasındaki temel farklılığın kaynağı budur.⁴⁰

Ohannes Efendi'nin aksine olaylara tarihsel açıdan yaklaşan Musa Akyiğitzade'de teorik bir ön kabul olarak doğal düzen düşüncesinin olmadığını söyleyebiliriz. Akyiğitzade kavramsal olarak sosyalizm veya komünizm yerine "usul-i iştirakiyye" ibaresini kullanmaktadır. Genel teorik bir çerçeveye veya kesin kurallarla açıklamaktan ziyade bu tür akımları ifrat olarak değerlendirmektedir. Eserinin "amele ücretleri" bahsinde müfrit

37 *Fizyokratlar ve ilk dönem klasik ekolde doğal düzenin ve buna bağlı olarak iktisat yasalarının ilahi/Tanrısal olduğuna ilişkin sonraki dönemde terk edilen inancın Ohannes Efendi tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

38 Ohannes Efendi bu yaklaşımıyla aslında siyasi/iktisadi liberalizmin zuhurunda uzun yıllar süren savaşların, devrimlerin, sınıflar arası ve uluslararası mücadelelerin etkilerini, dolayısıyla iktisadin ve siyasi/iktisadi sistemlerin tarihselliğini göz ardı etmektedir. Diğer yandan bu tutumuyla liberalizm dışında ortaya çıkabilecek yeni iktisadi ve siyasi sistemlerin önüne zımnen set çekmektedir.

39 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 328-329.

40 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 330.

yazarların, işçilerin sermayedar menfaatine çalışmaması için servetin mevcut bölüşüm usulünü kaldırma düşüncesinde olduklarını beyan etmektedir. Yaşadığı dönemin mülkiyet hakkı anlayışına dayandırdığı bölüşüm usulünün lağv edilerek servetin ortak bir şekilde paylaşılmasına (usul-i iştirakiyye) karşı çıkmaktadır. Arz, sermaye ve iş üzerine kurulu olan mevcut bölüşüm sisteminden malların ortaklığına geçişin büyük haksızlıklar doğuracağını düşünmektedir. Şayet ortak bölüşüm kabul edilirse bunun öncelikle hakkaniyete uygun olmayacağını ve malların umuma ait olması halinde çok çalışıp çok kazanmak gibi insanlar için çok büyük bir teşvikin ortadan kalkacağını ileri sürerek bu düşünceleri isabetli bulmaz.⁴¹

İki yazar arasındaki önemli bir fark metotlarıyla ilgilidir. Ohannes Efendi bu konuda herhangi bir açıklama yapmamakla birlikte liberal teoriye bağlı olduğu için tümdengelim yöntemini kullanmaktadır. Liberal iktisadın pratiğinde ortaya çıkan problemlerde teoriyi eleştirmekten sarf-ı nazar ederek uygulamadaki aksaklıklara ve uygulayıcılara dikkat çekmektedir. Sözelimi, liberalizmin temel kurallarından olan rekabetin bazı mahzurları barındırdığını ifade etmekle birlikte hilekârlık ve pahalılığın serbest piyasaya hamledilmesini doğru bulmaz. Ona göre bu kötülükler tüccar ve satıcıların tutumlarından kaynaklanmaktadır. Fakat kısa zamanda bu tür durumlar anlaşılacağından müşteriler kötü niyetli satıcı ve tüccarlarla ilişkiyi kesecek ve bunun aksine davrananlar kazanacaktır. Ohannes Efendi bu olumsuzlukların giderilmesi için bir yandan kötü niyetlilerin cezalandırılmasının gerekliliğini savunurken diğer yandan hükümetin, vatandaşın menfaati düşüncesiyle serbest rekabete müdahalesinin ve bunu engelleyici tedbirler almasının faydası olmadığını iddia eder.⁴²

Musa Akyiğitzade'nin, eserinin hemen girişinde iktisada tarih perspektifinden yaklaşması aynı zamanda yöntemini de belirlemektedir. Ekonomi politığın tarihçesinden hemen sonra takip ettiği yöntemi açıklayan yazar, tümdengelimle birlikte tümevarımı ve tarihsel yöntemi de kullanacağını beyan etmektedir. Sözelimi dış ticaret serbestliğinin uluslararası alanda İngiltere gibi ülkelere faydalı, sanayisi gelişmemiş ülkeler açısından ise zararlı olduğunu, bundan dolayı Adam Smith ve halefleri gibi iktisadi meselelerde sadece dedüksiyonu (tümdengelim) kullanmayacağını, bunun yanı sıra başka yöntemlere de başvuracağını bildirmektedir. Ayrıca bu bağlamda tümevarım

41 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 195-196.

42 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 78-79.

yöntemini kullanarak Ricardo'nun rant nazariyesine de eleştiri getirmiştir.⁴³

Akyiğitzade'nin tanımına göre indüksiyon yani tümevarım, tekil fakat tekrar eden olayları gözlemleyerek birbirine benzeyen olayların tamamına dair genel bir kaide oluşturmaktır. Akyiğitzade için tümevarım, olayların gözlemlerine dayanması nedeniyle bir nevi tecrübe usulüdür. Tecrübenin de tarih yoluyla aktarılması söz konusu olduğundan yazar, tecrübe vasıtalarıyla tarih usulünü aynı şeyler olarak görmektedir. Bunun için tümdengelimden ziyade tümevarımı kullandığını ifade etmekte ve sıklıkla tarihe başvurmaktadır.⁴⁴

İktisat ilminin menşei ve sürekliliğiyle ilgili olarak da iki yazarın farklı düşündükleri görülmektedir. Ohannes Efendi'nin, iktisat ilmini fizyokratlarla başlatmasına mukabil Akyiğitzade meseleye tarihsel açıdan yaklaşmaktadır. İktisadın izlerini bir taraftan Eski Yunan, Roma ve Mısır gibi kadim medeniyetlerde aramakla birlikte önemli katkılarına dikkat çektiği İslam medeniyetindeki iktisadi yaklaşımı ve sürekliliği kendi yaşadığı döneme kadar getirmektedir.⁴⁵ Gerçi Ohannes Efendi de iktisadın tarihçesinden bahsederken eski Yunana atıfta bulunmakta, fakat ilk İslam medeniyetlerinde ve Osmanlıda iktisadın ve iktisadi düşüncenin varlığı veya sürekliliği hakkında herhangi bir görüş ortaya koymamaktadır.

Ohannes Efendi ile Akyiğitzade'nin merkantilizme yaklaşımlarında da önemli farklılıklar vardır. Bu farklılık her iki yazarın iktisada bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Müdahaleci ekole mensup Akyiğitzade konuya tarihsel açıdan yaklaşmakta ve liberallerden ayrılmaktadır.⁴⁶ Bu hususta ele aldığı İngiltere'nin, Orta Çağ'ın sonlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde Batının en gelişmiş ülkesi haline geldiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi ile Akyiğitzade'nin düşünceleri

⁴³ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 65-69.

⁴⁴ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, 68-69.

⁴⁵ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, 55-57.

⁴⁶ Himayeci ekolü savunmakla birlikte Akyiğitzade'yi pür Merkantilizm taraftarı olarak görmek yanlıtıdır. Diren Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi*, Libra Yayınları, İstanbul 2011, s. 196. Merkantilizmin bazı unsurlarını desteklemesini onun, iktisadi kuralların yer ve zamana göre değişebileceği düşüncesine bağlamak daha gerçekçidir. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Akyiğitzade, merkantilizmi 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde kıymetli maden sirkülasyonu ve uluslararası ticaretin gelişmesi nedeniyle zaruri olarak ortaya çıkan dış ticaret dengesine dayandırmaktadır. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

⁴⁷ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57-58.

paralellik arz ederken Ohannes Efendi'nin yanı sıra diğer liberal yazarlar merkantilizmi şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Liberal düşünürlere göre merkantilizm, ilm-i servet öncesini ve irrasyonel yaklaşımı temsil etmektedir. Fakat ziyadesiyle mübalağalı olan bu eleştirilerde liberal düşünce ve paradigmayı meşrulaştırma çabalarının rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda İngiliz⁴⁸, kısmen de Fransız merkantilizminin başarıları Osmanlı liberal yazarlarının dikkatlerinden kaçmakta veya teoriye olan bağlılıkları onları böyle bir tavra sevk etmektedir. Coğrafi keşiflerin akabinde Avrupa'ya aktarılan kıymetli madenlerin bazı ülkelerde gereği gibi değerlendirilememesi nedeniyle ekonomik olarak olumsuz sonuçları görülmüştür. Fakat bununla birlikte elde edilen kıymetli madenlerin, uygulanan merkantilist politikalar sayesinde üretim ve ticaretteki artışla Avrupa'da sermaye birikimine, teknolojik gelişmelere ve sanayi devriminin ortaya çıkmasına önemli katkılar sağladığı bilinen bir gerçektir.

Musa Akyiğitzade'nin Ohannes Efendi'den ayrılan önemli bir yönü liberal iktisadın arka planındaki felsefi düşüncelere olan vukufiyetidir. Zaman zaman liberalizmin gelişimine etki eden siyasi ve toplumsal olayları ve zihniyet değişimini aktaran Akyiğitzade'ye göre 18. yüzyılda Avrupa'da aklı ölçü alan rasyonalizmin ortaya çıkmasıyla gelenek ve eski alışkanlıklar eleştirilmiş, akli (rasyonel) olan uygulamalar muhafaza edilmekle birlikte bunun dışındakiler reddedilmiştir. Rasyonel eleştiri, ilimlerin yanı sıra sınıai hayatı sınırlandıran kanunları da içermektedir. Akyiğitzade, rasyonalistler arasında fizyokrat ekolün kurucusu olarak söz ettiği Quesnay'den sonra ele aldığı Smith'in iktisadi meselelerdeki temel dayanağının kişisel çıkar, umumi rekabet, sanayi ve ticari faaliyetlerin serbestliği olduğunu aktarır. Bir yandan Smith ile onun ardılları olan Malthus ve Ricardo'nun çalışmaları öte yandan ülkedeki

48 Ohannes Efendi, Osmanlıda sanayinin gelişmesi için himayecilik yerine liberal politikaların benimsenmesi gerektiğine dair İngiltere'yi örnek verir. İngiltere'de yabancı ipeklilere karşı ithalat yasağı konulmuş olmasına rağmen bu sektörde ilerleme kaydedilememiştir. İthalat yasağı 1825 yılında %25 gümrük vergisine dönüştürülünce büyük tepkiler görüldü. Fakat kısa sürede öncekinden iki kat daha fazla ipekli kumaş piyasaya sürüldü. Yasağın kalkması, İngilizleri Fransızlarla rekabete mecbur etti. Netice itibarıyla liberal uygulamalardan yine İngilizlerin kendileri faydalandı. Ohannes Efendi, bu olayı aktarmakla birlikte İngiltere'nin gelişmişliğini daha önce uyguladığı himaye politikalarına borçlu olduğunu göz ardı etmektedir. Bunun yanı sıra İngiltere'de himayecilikten serbestliğe kademeli bir geçiş söz konusudur. Ohannes Efendi'nin, o dönemde birinci sanayi devrimini gerçekleştirememiş olan Osmanlı sanayisi için ikinci sanayi devrimini idrak eden İngiltere'yi örnek vererek iktisadi liberalizmi meşrulaştırmaya çalışması problemlidir. Çakmak, *age.*, s. 149-150.

zihniyetin değişmesiyle birlikte sanayi ile ilgili eski nizamlar kaldırılmıştır.⁴⁹

Ohannes Efendi'de bazı kayd-ı ihtirazları dışında liberalizme karşı eleştirel bir bakış söz konusu değildir. O, geniş kitleleri oluşturan işçi sınıfının sanayi devrimi süresince içine düştüğü sefaleti görmezden gelmektedir. Meseleye eleştirel yaklaşan Akyiğitzade ise Smith'in iktisat düşüncesindeki temel dayanaklarının Batı sanayisini nasıl etkilediğini tartışmaya açar. Akyiğitzade'nin "sanayi-i cesime" olarak sözünü ettiği sanayi devrimiyle birlikte kendisini gösteren makineli üretim, küçük esnafı ve işçileri son derece kötü duruma düşürmüş ve proleterleştirmiştir. Ona göre, sonuç itibarıyla sermaye sahiplerini daha güçlü hale getiren bu ölçüdeki serbest rekabet aslında Adam Smith'in de öngörmediği ve istemeyeceği bir durumdur. Manchester liberal ekolünün (nazariyat-ı azadegi) ifrata vardığını ileri süren yazar, söz konusu düşüncelerin Avrupa'da işçi ve fakir insanlara yaptığı olumsuz etkilere ve işçilerin, sermayedarların esiri olduğuna dair şiddetli itirazlara değinerek bu durumu Batılı birçok iktisatçının da ifade ettiğini aktarmaktadır.⁵⁰

Akyiğitzade, Smith'in ticaret serbestisi konusundaki düşünceleriyle ilgili iki farklı görüş olduğundan bahisle Ohannes Efendi'nin, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel'inde uluslararası ticaretin serbestliğini tamamen desteklediğini ifade eder. Buna karşın Osmanlı matbuatında Ahmet Mithat Efendi'yi karşı tarafta konumlandırır. Adam Smith'in bu husustaki düşüncelerine karşı olanlar arasında yurt dışından verdiği örnek ise Friedrich List'tir. Önceleri uluslararası ticaretin serbestliğini savunurken Almanya'ya verdiği zararı gören List serbest ticaret aleyhine bir konum almıştır. Akyiğitzade bu konudaki farklı görüşlerden hareketle iktisat ilmine yaklaşımını gösteren önemli bir sonuç çıkarır. İktisat ilmi uleması arasında bu ihtilaf ona göre iktisat kaidelerinin zaman ve mekâna göre değişebildiğini, yani göreceli olduğunu ispat etmektedir.⁵¹

Akyiğitzade'nin iddia ettiği önemli bir husus da Batıda gelinen durumun, rekabet ve sanayinin serbestliği kaidelerini ihdas eden fizyokratların ve Adam Smith'in amaçlarının dışına taşmış olmasıdır. Müellife göre onlar, gelişen sanayinin daha yaygınlaşması için nizam ve kayıtların kaldırılmasında öncü rol oynamışlar; kaliteli ve ucuz mal üretimini temin etmek amacıyla sanayiye

49 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 58-60.

50 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 59-63.

51 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 63-64.

güçlendirmek için rekabeti ön plana çıkarmışlardır. Ona göre Smith gibi İngiliz iktisatçıları dış ticaret açısından İngiliz mallarının tüm dünyada hâkim olduğunu görselerdi bundan büyük memnuniyet duyarlardı. Fakat İngiltere dâhilindeki serbestlik ve rekabetin güçlüyü daha güçlü hale getirdiğini ve küçük esnaf ve işçileri sermayesizlikten dolayı çok zor durumda bırakmış olduğunu görselerdi mutlaka müdahale ederlerdi.⁵²

Son olarak söylenmesi gereken önemli bir husus, Ohannes Efendi ve diğer ekonomi politik yazarlarının değinmediği, liberal ekonomi politiğin tarihselliğine ve çelişkilerine ilişkin Akyiğitzade'nin yaptığı vurgudur. Akyiğitzade, liberalist düşünceye göre sanayiye dair herhangi bir kural konulmaması gerektiği halde işçilerin içinde bulunduğu ağır çalışma şartları ve düşük ücretler nedeniyle Avrupa'da aksi yönde gelişmeler olduğunu, Almanya ve İngiltere'de çalışma şartlarının kolaylaştırılması ve asgari ücretin tespiti gibi hususlarda kanunlar çıkarıldığını ifade etmektedir.⁵³

Sonuç

19. yüzyılda Avrupa ekonomi politiklerin genel olarak yazılış nedenleri temelde bireylerin ve ulusların zenginliğini artırmak, bu amaçla ortak bir iktisat dili oluşturarak modern iktisat bilimi ve bilincinin eğitilmiş kişilerden sıradan insanlara kadar yaygınlaşmasını sağlamak, bunun yanı sıra liberalizm dışındaki akımlara ve makine karşıtlığına karşı mücadele etmektir. Osmanlı ekonomi politiklerinin amacı da benzer şekilde iktisat bilimini geniş halk kitlelerine yaymak, halkın anlayacağı biçimde bir iktisat dili oluşturmak, zenginliği artırmak ve devletin ekonomik problemlerine çözüm aramaktır. Bu yönleriyle ekonomi politikler o devrin konuyla ilgili düşüncelerini, olaylarını ve uygulamalarını aksettirmesi açısından çok zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Fakat bununla birlikte genel olarak bizatihi iktisat ilminden ziyade teorik ve pratik açıdan baskın olan liberalizmin etkisiyle yazıldıkları için ekonomi politikler dikkatli okunmayı gerektiren metinlerdir.

Ekonomi politik kavramı ve uygulamaları 17. yüzyılın ilk çeyreğinde merkantilist dönemde doğmuş olmasına karşın 19. yüzyılda iktisat bilimiyle özdeş kılınmıştır. Ekonomi politiklerin problemi iki farklı paradigma arasındaki tarihsel değişimi görememiş olmaları veya liberal iktisadın başat olduğu o dönemde bu ekolün enstrümanlarıyla merkantilizmi ve müdahaleci ekolleri mübalağalı şekilde eleştirmeleri, bu bağlamda liberalizme bir nevi

52 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, 64-65.

53 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, 65.

meşruiyet sağlamaları ve liberalizm dışındaki diğer ekonomik düşünceleri göz ardı etmeleridir. Liberalizmin etkin olması nedeniyle Osmanlı entelektüelleri arasında ekonomi politik ilmiyle liberalizmin aynı şeyler olduğu, birey ve devlet olarak zenginliğin ancak liberal ekonomi politiğın uygulanmasıyla elde edilebileceği kanaati, söz konusu literatüre dair çeviri veya telif eserlerde açıkça görölmektedir.

Osmanlı ekonomi politiklerinin büyük çoğunluğu Sakızlı Ohannes Efendi gibi liberal bakış açısıyla yazılmasına rağmen Musa Akyiğitzade ve Ahmet Mithat Efendi gibi bazı müellifler eserlerinde pür liberal iktisada karşı ihtiyatla yaklaşmışlardır. Liberalistlerle bazı konularda hemfikir olmakla birlikte devletin şartlara göre ekonomiye müdahale edebileceğini belirterek iktisat biliminin kurallarının ve iktisat politikalarının zamana ve mekâna göre değişebileceğini ileri sürmüşlerdir. Liberal ve müdahaleci iki karşıt durum, yazarların temelde iktisadın menşei ve epistemolojisine yaklaşımları ile teorik ve metodolojik bakış açılarından kaynaklanmaktadır. İki farklı ekolün temsilcisi olan Ohannes Efendi ile Musa Akyiğitzade'nin ekonomi politiklerinde bu farklılıklar kendisini açık şekilde göstermektedir.

Ohannes Efendi ile Akyiğitzade her şeyden önce bir bilim olarak iktisadı konumlandırma hususunda ayrışmaktadır. Her ikisi de iktisadı, klasik yaklaşımın devamı olarak ahlâk ve siyasetin yer aldığı ameli/pratik ilimler kategorisinde değerlendirmektedir. Fakat Ohannes Efendi, kesinliğe yakın bir bilim olarak gördüğü için iktisadı nazari/teorik bilimler kategorisine yakınlaştırmaktadır. İktisat ile siyasetin kesinlikle birbirinden ayrıldığını ifade etmekte ve bu amaçla ekonomi politik kavramını kullanmamaya özen göstermektedir. Buna karşın Musa Akyiğitzade iktisat biliminin ahlâkla ve daha ziyade siyasetle iç içe olduğunu düşünmekte ve hatta iktisadı, siyasetin servetten bahseden ilmi olarak görmektedir.

Quasney'ın etkisinden de söz etmekle birlikte iktisadı Adam Smith ile başlatan Ohannes Efendi'ye göre öncesinde bu ilmin izlerine rastlanmaz. Akyiğitzade ise daha geniş bir perspektifle konuya yaklaşmakta ve iktisadı İslam medeniyetiyle ilişkilendirerek kendi yaşadığı döneme kadar getirmektedir. Buna rağmen iktisadın modern zamanlardaki değişiminin de farkında olan Akyiğitzade, geleneksel iktisatla modern iktisadın kırılma eşiği ve ekonomi politiğın başlangıcı olarak merkantilizmi esas almaktadır. Ayrıca İngiltere ve Fransa örneğinden yola çıkarak ve Ahmet Mithat Efendi'yi de referans göstererek merkantilizmin bazı iktisat politikalarını olumlu ve başarılı bulmaktadır.

Ohannes Efendi ile diğer liberaller ise şiddetle eleştirdikleri merkantilizmle klasik iktisat arasındaki paradigmatik farkı sağlıklı değerlendirememişler ve bazı ülkelerin merkantilist politikalar sayesinde zenginleştiğini göz ardı etmişlerdir. Buna ilave olarak merkantilizme karşı eleştirilerinde, bağlı oldukları liberalizme meşruiyet sağlama çabaları da önemli bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Liberalizme ve doğal düzene mutlak bağımlı bir yaklaşım sergileyen Ohannes Efendi bu nedenle liberal teoriye eleştirel gözle bakmaz. Kişisel çıkar, rekabet, ülke içinde ve uluslararası serbestçe üretim ve ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılmasının gerekliliği gibi hususları savunması onun teoriye olan inancının yansımasıdır. O, daha ileri giderek iktisat ilminin yeni kanunlar icat etmediğini, insanlara düşen görevin var olan değişmez kanunları keşfetmek ve ispatlamak olduğunu ileri sürmektedir. Liberal düzende bazı problemlerin olabileceğini kabul etse de bunu teorik düzeyde sistemden ziyade insanların ahlaki zaafına ve uygulamadaki aksaklıklara bağlamakta veya tarihsel süreç içinde bu problemlerin düzelebileceğini düşünmektedir.

Ohannes Efendi, medeniyetle ilişkilendirdiği ve doğal ve ilahi olduğuna inandığı liberal düzenin dışarıdan herhangi organize bir gücün baskısı, emir ve yasakları sonucunda kurulmadığını, insan tabiatının ve tabii ihtiyaçların sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıktığını iddia etmektedir. Böylece liberalizm dışındaki her türlü iktisadi düşüncenin önüne zımnen set çektiği gibi liberalizmin çıkış sürecinde yaşanan devrimleri, sınıflar ve uluslararası mücadele ve savaşları görmezden gelmektedir.

Ohannes Efendi'nin pür liberal olması, eserinde zikretmemesine rağmen onu tümdengelim yöntemine bağımlı kılmaktadır. Musa Akyığıtzade ise zaman zaman tümdengelim kullandığını beyan etmekle birlikte Alman tarihçi okulunun etkisiyle meselelere tarihsel bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Ona göre iktisat biliminde büyük önem arz eden ve tümevarıma kaynak teşkil eden tecrübe, tarihi bilgi ve birikim sayesinde elde edilir. Buradan hareketle Akyığıtzade liberal düşünceleri tarih ve yaşanan şartlar çerçevesinde test ederek somut olaylar üzerinden değerlendirmeler yapar. Klasik liberalizmin üç temel umdesi olan kişisel çıkar, rekabet ve sanat ve ticaretin serbestçe icrası sonucunda Avrupa'da işçi ve küçük esnaf gibi toplumun geniş kitleleri sefaletle sürüklemiştir. Akyığıtzade'nin iddiasına göre fizyokratların ve Adam Smith'in öngörmediği ve istemeyeceği bu durum liberalizmin temel çelişkilerinden biri olan, iktisada dışarıdan müdahaleyi beraberinde getirmiş; Almanya ve İngiltere, çalışma şartlarının ve ücretlerin iyileştirilmesi için kanunlar çıkararak ekonomiye müdahale etmiştir.

Kaynaklar

Ahmet Hilmi Efendi, *İlm-i Tedbir-i Servet*, 1869/1870

Ahmet Mithat, *İktisat Metinleri, II. Kitap-Hallu'l-Ukad*, sad. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Aktan, Coşkun Can, Yay Serdar, Göcen Serdar, “Multi-Disipliner İktisat, İnter-Disipliner İktisat ve Trans-Disipliner İktisat”, *İktisat Nereye Gidiyor?*, Astana Yayınları, Ankara 2021.

Albayrak, Gökçen Coşkun, Genç, Hamdi-Kocakaplan, Saim Çağrı, (Haz.), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*, Musa Akyiğitzade, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Aydar, Metin, *Risâle-i Tedbîr-i Umran-ı Mülki*, Kitabevi, İstanbul 2019.

Dıgıroğlu, Filiz-Genç, Hamdi-Özgür, M. Erdem (Haz.), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1Mebadi-i Servet-i İlm-i Milel*, Sakızlı Ohannes Efendi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

Ghazanfar, S. M., “İktisadi Düşüncenin Tarihi-Schumpeterci”, “Büyük Kayıp Halka”, “Yitik”, “Arap-İslam Mirası ve Literatür Kaybı”, *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi-Batı İktisadındaki “Büyük Halka”nın Telafisi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

https://www.academia.edu/45674243/%C4%B0ktisat_ve_Metodoloji_%C4%B0ktisat_Biliminde_Kapsam_Y%C3%B6ntem_ve_S%C4%B1n%C4%B1rlar, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

Hübner, Otto, *Der kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht mit einem Vorwort an die deutschen Lehrer*, Leipzig: Gustav Mauer, 1852.

Hübner, Otto, *Petit Manuel Populaire d'Économie Politique*, Ch. Le Hardy de Beaulieu (terc.), Bruxelles: A. Lacroix & Paris: Guillaumin, 1862.

İnceoğlu, F. Samime, “Tanzimat'ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru”, *Dîvan İlmi Araştırmalar*, S 19, (2005/2).

Kaleci, Fatih, Buluş, Abdülkadir. “Matematik İktisadı Ele mi Geçiriyor”, https://www.researchgate.net/publication/326369038_MATEMATIK_IKTISADI_ELE_MI_GECIRIYOR, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

Kılınçoğlu, Deniz T., *İslam, İktisat, Ordu ve Reform-Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i Umran-ı Mülki)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Mardin, Şerif. *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Mehmet Mithat Efendi, *Fenn-i İdare*, 1869/1870.

Orman, Sabri, “İlm-i Tedbir-i Menzil, Oikonomia ve İktisat”, *Doğudan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, C 1, İnsan Yayınları, İstanbul 2015

Özel, Mustafa, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Sahak Ebru Efendi, *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, İstanbul 1852.

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Tabakoğlu, Ahmet, “Bir Bilim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 16.

Üşür İşaya. “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?” <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf>, Erişim tarihi 20 Temmuz 2022.

